

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ

Львів – Нью-Йорк
Видавництво М.П. Кош
2000

Олесь Федорук

(Львів)

СКОНФІСКОВАНА БРОШУРА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ТЕКСТОМ І КОНТЕКСТОМ)

I

Тричі за життя Куліша конфіскували його видання. Вперше це сталося 1847 р., коли було заборонено «Народные южнорусские предания» у зв'язку з арештом їх упорядника в справі Кирило-Мефодіївського товариства (видано з наявних аркушів лише 1893 р.). 1879 р. несподівано для Куліша було вилучено й знищено весь наклад – 3000 примірників – його «Хуторской философии и удалённой от света поэзии». Через два роки, 1882 р., такої ж долі зазнала, тепер уже в конституційній Австро-Угорщині, історико-публіцистична брошура «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten».

П. Куліш написав брошуру як протест у відповідь на буллу папи Льва XIII про Добромильську реформу греко-католицького монашого чину св. Василя Великого в Галичині. Сенс цієї реформи полягав у тому, щоб реорганізувати структурно й відновити духовно цей по суті український орден, при чому реформа повинна була здійснюватися під керівництвом оо. єзуїтів. Позаяк єзуїти в Галичині були переважно польської національності, проблема суто конфесійна вийшла за межі внутрішньоцерковних суперечок, набула для галицьких українців загальнонаціональної ваги і розглядалася в площині польсько-українських взаємин, які в краї були надто напружені.

Булла папи появилася в травні 1882 р., – у час, коли Куліш, проживаючи у Львові і будучи відчуженим від галицько-українського середовища, все-таки снував масштабні плани своєї громадської праці на ниві української культури та освіти, що було пов'язано з його переговорами з польськими меценатами про пошуки шляхів

порозуміння двох народів, – польського та українського, – досягнення між ними національної рівноправності та згоди¹. Кулішеві було обіцяно великі кошти на заснування друкарні, видання щоденної газети «Хутор», серії дешевих книжечок для народу тощо. Цим письменник прагнув здійснити свою культурницьку місію в Галичині, причинитися до піднесення рідного слова на висоту сучасної йому європейської культури і водночас розпропагувати свою історіософську концепцію минулого України, дати суспільству новий “національний ідеал”, котрий витіснив би козацько-гайдамацький – на думку Куліша, “руїницький”.

Реалізація культурно-освітніх задумів через посередництво польської шляхти, котра демонструвала лояльність до українських проблем, надала б Кулішеві, як йому вбачалося, вагомий статус однієї з ключових фігур в польсько-українських взаєминах, повернула б йому суспільну активність, відродила б серед громадськості загальну шану до письменника і, нарешті, надала б сенс його перебуванню в Австро-Угорщині, підданям якої він навіть вирішив стати². “Нехай вони [польські культурники-меценати. – *О.Ф.*] дадуть через мене русинам пільгу у всьому, на що русини по правді нарікають, – писав П. Куліш Ю.-І. Крашевському 7 квітня 1882 р., сподіваючись, що цей авторитетний польський письменник сприятиме його широким задумам (можна думати, Куліш також мав надію, що Крашевський, зі свого

---

¹ Докладніше про це див.: *Нахлік Є.* Апостол польсько-руської згоди: (“Галицька одісея” письменника в 1881–1882 роках) // *Просвіта: Альманах-календар.* – Львів, 1995. – С. 87–99.

² Під час свого побуту у Львові 12 березня (н. ст.) Куліш надіслав у Міністерство внутрішніх справ прохання звільнити його з-під російського підданства, “по состоянию здоровья и по литературным занятиям”. Це прохання не було пушено в хід, оскільки Куліш не оплатив мито в сумі 1 р. 20 коп. Уже з Відня 29 червня Куліш відіслав ці гроші “с повторением покорнейшей просьбы об исходатайствовании у верховной власти увольнения из подданства России” (*Чубський П.П.* [Могиляньський М.] Вихід П.О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства // *Записки історично-філологічного відділу УАН.* – К., 1927. – Кн. XIII/ XIV. – С. 153–154). Російська бюрократична машина дуже повільно розглядала Кулішеву справу, у зв’язку з чим він писав І. Білозерському 9 листопада (уже після конфіскації його брошури віденською прокуратурою): “Оце ж би вже й пора мене слобонити, а вони ні бе, ні ме! То я й дивуюсь, чом вони нічого не роблять. А воно мені байдуже: бо я ні австрійського, ні пруського підданства не хочу, а в француза шкода просить” (ЦНБ. – Ф. I. – Од. зб. 28965). Лише 1 липня 1883 р. з “высочайшего соизволения” Куліша звільнили з російського підданства, проте він у цей час був уже в себе вдома на хуторі.

боку, підтримає його ініціативу польсько-українського діалогу, і, таким чином, утвориться сильна й впливова пара “Куліш–Крашевський”, яка уособлюватиме цей діалог. Проте Крашевський на цього Кулішевого листа не відповів, про що автор «Хуторської поезії» зі сумом відзначав у своїх пізніших листах до М. Павлика³). – Тоді б і моє слово впотужнилось між русинами, і, може, б я пригасив-таки опасну для поляків (та й для них самих з поляками) злобу, котрою вони так велико палають”⁴. Натхнений ідеєю примирення та злагоди, Куліш зробив іще один одноосібний крок задля її втілення – випустив брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень», в якій, подякувавши польській інтелігенції “братерським серцем за її просвічене вітанне <...> поклику до згоди з русинами”, висловив упевнену надію: “<...> розпочинаємо новий період польсько-руської життя. Позад нас – тьма завзятого недомислу; перед нами – світ миролюбивої науки”⁵. Проте свої “благі” наміри в книжечці, яку заповів як “христосування з друзями й ворогами”, автор подав у такій контроверсійній формі, над вартощами розставив такі акценти, що в русинів викликав почуття національного приниження. Зокрема, повівши мову про те, що русини, будучи “систематично придавлені убожеством”, неспроможні подати руку примирення, і висловив сподівання, що це зробить хіба “багатша”, “потужніша”, “вища в просвіті” польська інтелігенція⁶.

І, отже, у цей час, коли Куліш плекав мрії про початок “нової ери” в польсько-українському житті, відчуваючи себе апостолом

---

³ *Возняк М.* Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) // *Записки НТШ.* – Львів, 1928. – Т. 148. – С. 182.

⁴ *Павлик М.* Куліш та Крашевський: Причинок до історії русько-польських відносин // *Народ.* – 1892. – № 20/21. – С. 223.

⁵ *Куліш П.* Крашанка русинам і полякам на Великдень. – Вид. 2-е. – Львів, 1882. – С. 33.

⁶ Там само. – С. 37–38. Залишається загадкою, чому Куліш, звертаючись і вповаючи на польську шляхту, все-таки не опублікував брошуру й польською мовою (хоча видав два накладу українською). Передбачаючи негативну критику «Крашанки...» з боку українського читача, Куліш зазначав у листі до Ю.-І. Крашевського від 7 квітня 1882 р.: “Сю книжечку роздеруть на дрібні клаптики самі русини і пустять за вітром. Не скоро ще матимуть вони уші на слухання слова мого” (*Павлик М.* Куліш та Крашевський... // *Народ.* – 1892. – № 20/21. – С. 223). Виглядає, ніби письменник писав передусім для поляка чи спольщеного українця, вільного від догм народовської ідеології. Цю суперечність можна пояснити лише тим, що, апелюючи до польського інтелігента-шляхтича, Куліш психологічно був налаштований усе ж на українське середовище, задля якого він писав, творив, “історіософував”.

міжнаціонального “христосування”, місіонером нової віри (“я чую, що слідом за мною іде хтось такий, кому я недостоєн обув’я розв’язати”⁷), несподівано для нього появилася булла папи, яка в українському і польському суспільстві викликала додатковий шквал взаємних звинувачень, образ і підозр, таким чином не лише звівши нанівець усі культурницькі потуги Куліша, а й поставивши під нищівний удар самого ініціатора ідеї примирення. (“Zur selben Zeit, als die polnische Intelligenz meinen Versöhnungsversuch der Polen und Russinen sympathisch begrüßte, erschien in der polnischen Presse unerwartet und ungeahnt eine Bulle des heiligen Vaters Leo XIII,” – так починається Кулішева брошура.) Висновок Куліша: переговори польської шляхти з ним була не що інше, як політична інтрига. “Każden z tych panów, co robili mnie taki zaszczyt swemi wizytami, widział, na co się u nich zanosi”⁸. В очах Куліша, його польсько-українська акція й папська булла були безпосередньо пов’язані; в останній він добачав одну з причин того, що польські магнати пообіцяли фінансувати національно-культурну програму письменника, – насправді ж прагнули виставити його як щит в антипольській кампанії, що її неминуче викликала б в русинському суспільстві Добромильська реформа. (Можна сумніватися, чи Кулішеві підозри, а то й прями звинувачення, що його використали в закулісній боротьбі, мали підстави, оскільки, як покажемо, урядові особи в Галичині, зокрема гр. А. Потоцький, були поінформовані про майбутню реформу ЧСВВ лише в середині квітня, себто тоді, коли та ж «Крашанка...» вже була вийшла друком.) Після конфіскації брошури-протесту, яка стала, за висловом В. Щурата, “епілогом польсько-руської акції Куліша в Галичині”⁹, тогочасні погляди письменника на українсько-польські взаємини сягнули крайньої фази заперечення щодо можливості їх поліпшення. “Про дружбу з ляхами нічого й казати, – писав Куліш І.І. Білозерському під свіжим враженням від конфіскації брошури. – Яка тут може бути дружба, коли з їх коша летять на нас єзуїтські ракети. <...> Ляська політика погибельна і для самих ляхів. Яка ж тут може бути дружба?”¹⁰

⁷ Павлик М. Куліш та Крашевський... – С. 223. Лист до Ю.-І. Крашевського від 20 березня 1882 р.

⁸ Мотчаловский О. Письма П.А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник. – 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 29. Лист Куліша до А. Юркевича від 12 березня 1884 р.

⁹ Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – Львів, 1898. – С. 12.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – НБУВ). – Ф. 1. – Од. зб. 28958. Лист від 14 липня 1882 р.

Тим часом у 20-х числах травня 1882 р. Куліш приїхав зі Львова до Відня, щоб “натуралізуватись у австрійській імперії” і завершити угоду з поляками. Згодом, через десять років, письменник вияснивав М. Павликові обставини поїздки наступним чином: повідомивши листовно президента рейхстагу Ф. Смольку, що прибуде у Відень за порадою, він негайно виїхав; у дорозі йому потрапила до рук «Gazeta Krakowska», в якій сповіщалася папська булла про передачу єзуїтам греко-католицького василіанського монастиря у Добромилі. Це викликало Кулішеве обурення. “Прибувши до Відня, – писав він Павликові, – завітав я до пана Смольки в рейхстаг єдино через те, що в нього в руках була моя обіцянка. Поважно-довгобородий дідусь <...> до моєї справи не торкнувся, а рекомендував мене надписею на карточці міністру Зім’ялковському, яко чоловіка вже обом знаноґо¹¹. Сей гарномовний сановник удостоїв мене приятельської бесіди про всяку всячину, говорив дуже розумно про австрійський люд, та ми не доторкнулись речі й тут... Він, певно, ждав, щоб я торкнув її первий, а мені первому не честь була й надоба чіпати її тепер після папської енцикліки. Тут приносено йому величезну кіпу паперу з реферацією. Я піднявсь. Він просив мене на інший день, як буде вольніший. Хотілось мені знати, як государственный муж дивиться на втаєний від мене *coup d’etat*. Знов ми пустились ув етнографічну розмову <...>, та й другу авдієнцію перебили імперські папери¹². <...> Вернувшись у готель, я застав візитну карточку того князя-полякорусича, що хотів прохати собі авдієнції в цісаря. Та вже тепер не помогла б і вона”¹³.

Так загалом виглядала справа з Кулішевих уст через десять років після тих подій, але щодо подробиць необхідно зробити уточнення.

---

¹¹ За спогадами Евеліни Юркевич, міністр для Галичини Ф. Зем’ялковський часто відвідував Куліша під час його перебування у Львові (*Мончаловский О. Письма П.А. Кулиша... – Кн. 1. – С. 71*).

¹² О. Терлецький, зі слів І. Пулюя, у листі до М. Драгоманова від 20 червня 1882 р. подав свідчення про одну з цих зустрічей, у правдивість якого важко повірити, але яке було небезпідставним: мовляв, “Зем’ялковський, міністр, давав на ню [газету, що мав намір видавати Куліш. – *О.Ф.*] 14 000 гульд<енів>, але ставив умовія, котрих К<уліш> не хотів приймати. *Kiedy pan chce pieniędzy, skazaw smu, to pieniędzy będą – zabierzemy u Sw. Jura, u Narodnego Domu*” (*Смудинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв’язків з Україною. – Харків: К., 1931. – Т. 1. – С. 282*).

¹³ *Павлик М. П. Куліш про свою справу з поляками // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 240.* Князь полякорусич, про якого мова у листі, – це, мабуть, князь Сапіґа (див.: *Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 148. – С. 192*).

Добромильська реформа в такому вигляді, як її уявляв Куліш і чи не все галицько-українське суспільство, ясна річ, унеможлиблювала будь-яку співпрацю з поляками, проте письменник, треба думати, ще якийсь час розраховував на порозуміння і підтримку австрійських урядових кіл. На цьому етапі він іще продовжував плекати власні видавничі плани (очевидно, у менших масштабах, ніж у Львові), прагнув прийняти австрійське підданство, що полегшувало б їх утілення. Зокрема, Куліш також покладав великі надії і на фінансову підтримку І. Пулюя, який саме винайшов електричну лампу й намагався продати її за великі кошти для впровадження у виробництво¹⁴.

Тим часом у червні Куліш вирішив остаточно поставити крапку в історії своєї співпраці з поляками. Таким “епілогом” і стала брошура-протест «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten», де Куліш різко засудив буллу папи Льва XIII про Добромильську реформу. К. Студинський вважає “поза сумнівом”, що дана брошура була написана під Пулюєвим впливом¹⁵. Справді, Пулюй застерігав Куліша ще до його приїзду у Відень “не довіряти полякам”, та Куліш “віднісся до того з упередженням, тому що се говорив галичанин”¹⁶. Сам Пулюй пізніше згадував: “Після першої розмови за обідом було польське примирення для нас обох скінченою справою, а кілька днів пізніше рішили ми видрукувати, поки що, німецьку брошуру”¹⁷.

У другій половині червня Куліш підготував до видання книжку українською мовою «Воскресіння Рутського і Кунцевича в Галичині»¹⁸, витяги з якої переклав німецькою, найімовірніше, І. Пулюй, після чого німецькомовна скорочена версія отримала назву «Vergewaltigung

¹⁴ Докладніше про це див.: Федорук О. Пантелеймон Куліш у Відні 1882 року: (Історико-літературне есе) // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.: Чернівці, 1999. – С. 200–203.

¹⁵ Студинський К. Листування і зв'язки П.О. Куліша з Іваном Пулюєм: 1870–1886 рр. // П.О. Куліш: (Матеріали і розвідки) / Під ред. К. Студинського. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. LXXI.

¹⁶ Лободовский М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвінок) Куліш // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – № 4. – С. 7.

¹⁷ Пулюй І. Кілька споминок про Куліша і його дружину Ганну Барвінок // Нові і перемінні звізди. – Вид. 3-є. – Відень, 1905. – С. 89. Достовірність спогадів Пулюя взагалі досить висока, хоча іноді він робить похибки. Так, наприклад, Пулюй наводить дату приїзду Куліша до Відня 27 травня, хоча Куліш 24 числа вже був на місці, а від'їзд – у другій половині липня (можливо, це друкарська помилка), хоча Куліш пробув у Відні принаймні до 20 грудня (Там само. – С. 88).

¹⁸ Це назва брошури, яку Куліш неодноразово згадує як “староруський оригінал” німецькомовної брошури і яка на сьогодні залишається невідомою (див. нижче).

der Basilianer in Galizien durch Jesuiten». Її остаточний текст було підготовлено й здано до друку не раніше 24 червня, оскільки в брошурі згадується про те, що внаслідок Добромильської реформи єзуїти отримали 85 тисяч гульденів цінними паперами, 18 тисяч – готівкою, а також – монастир, церкву, угіддя, разом на суму 250 тисяч гульденів. Цю сфальшовану інформацію¹⁹ було подано в москвофільському «Слові» в № 62/63 за 24 червня, і її на віру повторила майже вся галицько-українська преса. Брошура мала призначення не лише гостро виступити в обороні українських прав перед наступом “єзуїтів-поляків”, а й реабілітувати автора після його невдалої польсько-української акції. Однак навіть сам факт написання “антипольської” (як її оцінювали за поголосом) брошури після того, як ще кілька місяців тому було написано виразно “пропольську”, сприймався як вияв край непоследовної позиції. “І подумайте, Куліш тепер пише брошуру против поляків! в котрій каже, що теперішні часи в Галичині – то часи Йосафата Кунцевича. Як він, каже, скаче! Ані на зломаний крейцар консеквенції! Сміх та й годі!” – прикметна оцінка Кулішевих писань, дана О. Терлецьким у листі до М. Драгоманова²⁰.

Спочатку «Vergewaltigung der Basilianer...» планувалося видавати в Липську (Лейпцигу), але Пулюй, не погодивши з Кулішем, віддав до віденської друкарні. 31 червня її ще друкували, про що Куліш сповіщав свого родича, двоюрідного племінника Ганни Барвінок. І.І. Білозерського: “Печатаємо і по-німецькі, і по-руські протестацію проти єзуїтства. Через тиждень, чи що, матимете”²¹. 6 липня весь наклад брошури німецькою мовою був уже на руках, і Куліш став її розсилати своїм кореспондентам: “Посилаю Вам на ралець німецьку брошуру, – писав Куліш у той день І. Білозерському. – Доктору Фаусту [І. Пулюєві – О. Ф.] так хотілося скорше її видати, що він аж позичив у когось грошей, дарма що вже й так заліз мов якийсь алхімік у довги”. Але того ж дня несподівано прийшла поліція і конфіскувала весь наклад:

¹⁹ На підставі нотаток діяча реформи о. Дасія, а також звіту Добромильського старости Ю. Фрідріха, М. Каровець довів, що ця інформація про загальну вартість монастиря з угіддями, разом із готівковими коштами була зумисне перебільшена противниками реформи. Насправді вся сума була значно меншою (Каровець М. Велика реформа Чину св. Василя Великого. – Львів, 1933. – Т. 2. – С. 179–190).

²⁰ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні... – С. 282. Лист від 20 червня 1882 р.

²¹ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28955. Про те, що друкує у Відні книжечку, Куліш писав і А. Юркевичу в листі від 27 червня 1882 р. (Мощаловский О. Письма П.А. Кулиша... – Кн. 1. – С. 71).

“Сей доктор Фауст хоть і розумний, та дурний. Умовивсь ізо мною послати в Липськ до друкаря, та хіп! і оддав віденському. Принесено до мене. Я й почав розсилати, а щось прийшло та й конфіскувало гарненько весь наклад. Оце ж маєте бібліокграфічну рідковину”²².

З конфіскацією (без жодного пояснення) брошури для Куліша настав умовно другий етап його перебування у Відні, сповнений гірких розчарувань, які лише посилювалися в міру того, як йому раз у раз відмовляли друкувати україномовний варіант. Куліш остаточно зневірюється в зацікавленні австрійських урядовців у вирішенні українських національно-культурних проблем. Умови для громадської діяльності в конституційній Австро-Угорщині, в його очах, стали такими ж несприятливими, як і в самодержавній Росії – і там, і там панувала цензура, подавляючи будь-який прояв вільнодумства; у першій – орудувало “єзуїтство”, у другій – горезвісне III відділення²³. Конфіскація брошури нагадала Кулішеві ще зовсім свіже в пам’яті вилучення та знищення всього накладу його «Хуторской философии...». Аналогія була разюча. Конфіскацію в Росії 1879 р. Куліш зніс мовчки, але вона стала однією з причин його протесту в іншій формі – у формі політичної еміграції 1882 р. Конфіскацію у Відні після того, як мости назад, у Росію, (зміна громадянства) були спалені, Куліш не стерпів, – вона викликала бурю пристрасного обурення²⁴.

²² НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28956.

²³ III відділення царської канцелярії ліквідували 1880 р., передавши його функції Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

²⁴ Ось, наприклад, характерний його вірш-протест, написаний між 8 і 14 липня, «На спомин про надання єзуїтам руських маєтностей у 1882 році» (відомий під назвою «Сестри Немезиди»; надрукований у «Дзвоні»):

Дивлюсь на тебе, Відню, із Дорнбаха
І думаю: “Як гарно ти послався!
Як твердо спиш! мов п’яний горопаха,
Що до схочу горілки нализався...”
Тебе впоїла римська оковита, –
Не aque vitae, aqua mortis, брате!
Рука кривава, золотом несити,
Твій розум сторожкий уклала спати.
Шахрайствує вона, кишені трусить
У нації, що війнами пишалась,
І пані вбога Русь коритись мусить:
Бо тільки назва в неї ще зосталась. <...>
(НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28958)

Цей вірш за змістом перегукується з іншим Кулішевим твором цього часу – «До двох левів» (Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 18–19).

P. A. Kulisch.

**Vergewaltigung
der Basilianer in Galizien
durch Jesuiten.**

Wien 1882.

Im Selbstverlage des Verfassers. — Druck von Wb. della Torre (A. Dorfmeister) in Wien.

Тумульна сторінка брошури П. Куліша «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten».

Письменник відразу гостро зреагував на цей прояв насильства австро-угорської влади стосовно себе і кинувся видавати брошуру українською мовою: спочатку в Липську²⁵ (у двох видавців), а як там відмовили – у Женеві, потім – у Росії, замислював перекласти свій протест італійською, польською і навіть латиною²⁶. Про перевидання брошури Куліш писав майже в кожному віденському листі до І. Білозерського, який мешкав у Італії, співчував і по змозі допомагав йому. “Проклятуший Брейткопф (се так по-німецькі, а по-нашому – Узьколюбий), – писав Куліш І. Білозерському 14 липня, – прочитавши сконфісковану брошуру, не схотів печатати руської. Мабуть, годованець саксонських єзуїтів або “добровольний холоп”, як величає Спенсер усю континентальну німоту. А я саме послав йому 25 примірників, щоб послав у Познань на комісію, а 9 розіслав по адресам. Тепер зателеграфірував, щоб послав unfrankirt у Флоренцію до Вас. Зробіть ласку, розошліте, фракуючи, брошури з адресами, а 25 подержте в себе, поки дам їм якийся лад”²⁷. “Ізнайшли ми в Липському ще одного друкаря, Вольфганга Кгерарда, і послали. Вернув і сей манускрипт руський, кажучи, що печатати його не єсть ungaführlich. А що? Се ієзуїтська, чи все одно віденська поліція сповістила липську поліцію, що Куліш – соціаліст, а в Прусах усі соціалісти, хто пише протів таких узурпацій. Та, мабуть, і не послав Брейткопф брошур, а передав в поліцію”. <...> “Брошур не треба посилати нікуди, аж поки сповіщу, як їх послати, щоб не сконфіковано на почті ляській. Та, мабуть, вони вже в чорта в зубах, бо сей Брейткопф – єзуїтський попихач” (5 серпня)²⁸.

Про невдалу спробу видати український варіант сконфіскованої німецької брошури Куліш подав інформацію в петербурзькі «Новости»,

---

²⁵ У відкритому листі до Павлика Куліш через десять років опісля писав, що він хотів друкувати українську книжку в Дрездені у видавця Брокгауза (а не у Лейпцигу в Брайткопфа): “Староруський оригінал послав печатати в Дрезден. Не встиг я розіслати з сотню примірників, а вже прокураторія прислала врядинка свого конфіскувати її. Із Дрездена і Брокгауз вернув мою рукопись і сповістив мене, що не може печатати брошури, сконфікованої в Відні (sic!)” (Павлик М. П. Куліш про свою справу з поляками. – С. 240). У листах 1882 р. Куліш про цей факт ніде не згадує.

²⁶ У листі до І. Білозерського від 14 липня 1882 р.: “Треба переложити польський (?) протест протів єзуїтів по італьянські, а, може, й по латині” (НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28958).

²⁷ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28958.

²⁸ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28960.

яку передрукувало народовське «Діло»: “Сконфіскована недавно в Відні, моя брошура німецька «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten» була лиш витягом з далеко обширнішої розправи, написаної в язиці малоруським під заг<оловком> «Воскресенъе Рутского и Кунцевича в Галичине». Розправу тую я наміряв напечатати своїм накладом в Липську, “яко на землі неутральній”. В тій цілі я мав був умовитися з тамошньою фірмою Breitkopf & Härtel о ціну друку і паперу, і рукопись її відослав. Втім замість коректи, котрої я ожидав, одержав я від тих друкарів лист слідующий: “Пізнавши з німецького витягу, яке содержанъе Вашої розправи, і довідавшись о тім, що в Австрії німецькій той витяг був сконфіскований, мусимо з жалем Вам заявити, що не можемо піднятися друкування Вашої розправи”. Прочитавши той лист, я запитав себе: “Где граница Азии?”²⁹

Не вдалося надрукувати в Липську – Куліш вирішив видати брошуру в Женеві. Пам’ятаючи свій досвід із 1850-х рр., коли йому було заборонено друкуватися і він видавав власні праці, використовуючи прізвище свого приятеля М. Макарова, Куліш знову задумав прикритися чужим ім’ям – цього разу віденського знайомого, студента-медика Ц. Білиловського, на котрого у той час покладав великі надії як на поета і перекладача. “А брошуру напечатати можна так: щоб Білиловський, ніби видавець її, спитавсь у Женеві, що вона коштуватиме на такому папері, в такому форматі і таким шрифтом, як Шекспір (листок пошле, хоть із додатка до Крашанки). <...> Тоді годилось би написати хоть на обгортці, що і в Липському аж два друкарі не схотіли друкувати страха ради іезуїтська, і що се спонукало автора печатати аж у Женеві” (4 серпня)³⁰. У вересні – жовтні Куліш остаточно відмовився від спроби надрукувати брошуру на теренах Австро-Угорщини і Прусії та категорично заявив про намір видати її в Женеві, очевидно, маючи на те серйозні підстави, зокрема, плануючи свій переїзд до Женеви³¹. “Руську брошуру

²⁹ Новинки // Діло. – 1882. – № 54. – 14 (26) лип. Про це також див.: Зоря. – 1882. – № 14. – 15 (27) лип. – С. 224. Лист Брайткопфа до Куліша, фрагмент якого наведено в замітці, зберігся (датований 15 липня 1882 р.). На його чистих сторінках Куліш написав свого листа І. Білозерському від 22 липня, який повністю становить вірш «Магомет» – початок поеми «Магомет і Хадиза» (НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28959).

³⁰ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28961.

³¹ Про намір переїхати на проживання до Женеви Куліш писав М. Драгоманові у листі від 27 листопада 1882 р., мотивуючи своє рішення, зокрема, так: “Меня в Швейцарию привлекает возможность печатать невозможное в Австрии, а вслед за тем и возможное” (Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага, 1937. – С. 5–6).

про єзуїтів і базиліян печататимемо за його [Білиловського. – *О. Ф.*] посередництвом у Женеві” (26 вересня)³²; “У Відні, Липську, Празі, Берліні і всюди в Німеччині так само сконфіскують руську версію брошури, як сконфіскували німецьку. Не що ж нас і спонукає печатати в Женеві. І далеко, і дорого, та страху ради єзуїтська мусимо” (10 жовтня)³³.

Необхідно згадати, що в Женеві у той час діяла друкарня М. Драгоманова³⁴. 1881 р. Драгоманов з односторонніми повністю викупив її в анархістів-бакунінців (з нею він співпрацював від 1877 р.) і вона стала називатися “Українською друкарнею”. Куліш у ту пору мав деякі особисті симпатії до поведиря молодих “радикалів” у Галичині й листувався з ним. Бунтарський дух, відданість ідеї і самопожертва, активна громадянська позиція, та ж вимушена політична еміграція – усе це, мабуть, імпонувало Кулішеві й зближувало його з Драгомановим, хоча ідеології один одного вони не поділяли. Куліш знав про існування “Української друкарні”, але з якихось причин не пропонував Драгоманову надрукувати брошуру-протест, принаймні в його листах до Драгоманова та інших осіб про це не згадується.

У грудні П. Куліш надіслав брошуру М. Старицькому до Києва для вміщення її в другому випуску альманаху «Рада», про що інформував М. Драгоманова у листі від 20 грудня: “Брошуру мою послал я Старицькому для представлення в цензуру. Может быть, она там найдёт издателя. Если же цензура испортит её, то напечатаю за границею, хотя это будет уже *post factum*”³⁵. Однак і російська цензура не дозволила її друкувати. Головне управління у справах друку 6 липня 1884 р. повідомило київського цензора про заборону публікувати в альманаху ряд творів, серед яких під першим номером стоїть ця Кулішева стаття: “На представленное за № 723 Главное управление по делам печати уведомляет Ваше превосходительство, что в возвращенном при сем сборнике статей на малорусском наречии, предназначенных для сборника «Рада», должны быть исключены некоторые статьи по следующим соображениям: 1. Статья Кулиша «Воскресение Рутьского [так у друці. – *О. Ф.*] та Кунцевича в Галычыни» (стр. 127–144), написанная по поводу обнародования папою Львом XIII акта,

³² НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28963.

³³ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28966.

³⁴ Див.: *Бачинський С.* Українська друкарня в Женеві: (75-ліття заснування Української друкарні в Женеві. 1876 – 1919 – 1952) // Науковий збірник / УВАН у США. – Нью Йорк. 1953. – Вип. 2. – С. 58–104.

³⁵ *Лотоцький О.* П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 6.

коим всецело подчинив вплив іезуїтів “новиціат” чину св. Василя в Добрыні [має бути: Добромилі. – О. Ф.], святої отець виражає надію, що під керівництвом іезуїтів російські монахи базилиане по можливості уподобатися святому Йосафатові Кунцевичеві і святопам'ятному униатському митрополиту Рутському. Помімо того, що стаття ця не стосується по змісту своєму к беллетристическим сочиненням, тільки і дозволенним к напечатанію на малоросійськом наречіи, она страстным изложением своим способна породити между поляками и русскими нежелательный, особенно в настоящее время антагонизм, ибо автор выставляет действия поляков в крайне непривлекательном виде, описывая тот страшный гнет, коему они подвергают галичан”³⁶. Звернімо увагу на останню мотивацію рішення про заборону публікації твору в Російській імперії. Українська редакція брошури, як бачимо, дала підстави цензорів зробити висновок, що автор у своєму творі подав дії поляків у негативному навітленні. У тексті німецької брошури нічого такого не зустрічаємо, що можна було б потрактувати як Кулішеві прями чи непрями звинувачення або хоча б претензії до поляків стосовно утисків ними галичан-українців. Навпаки, книжка має “антиєзуїтське” спрямування, й автора в ній одинако болить, що вчинки єзуїтів (й інспірованих ними униатів) призвели до трагічних наслідків і для русинів, і для поляків – до польсько-руської руїни, “з якої ці дві слов’янські нації ледве що починають піднімати свої тяжко зранені голови”. У своїй брошурі Куліш прагне показати причини руїни, які бачить не в гнобленні одних національностей іншими, а – і про це йтиметься далі – передусім у конфесійній нетолерантності, відступництві релігії від науки. Стосовно тих дражливих моментів, які відзначала російська цензура в повнішій українській редакції брошури і які могли б викликати додаткове напруження в українсько-польських взаєминах, то або вони були (а це значить, що у «Воскресіння Рутського...» був істотний концептуальний аспект, якого Куліш не подав у німецькій версії, що, особливо після «Крашанки...», є малоімовірним), або ж російський цензор не особливо вник в її зміст, позаяк для заборони видання досить було того, що історично-публіцистичну брошуру написано українською мовою.

---

³⁶ Тулуб О. Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років: (З матеріалів Київського цензурного комітету) // За сто літ. – К., 1929. – № 4. – С. 193.

Ще до того, як видавці «Ради» отримали заборону цензора на друк названого твору, М. Лисенко від імені своїх товаришів звернувся до Куліша з питанням виплати гонорару за цей та інші твори, які планувалося вмістити в альманаху. «Я знов змушений турбувати Вас, – писав він у листі від 16 січня 1884 р., – схилиючись на прохання товариства видавців «Ради», запитанням, чи згоднісьби-сте на такі умови щодо заміщення Ваших утворів: «Кунцевич», «Байда», 2 оповідання Ганни Барвінок. Видавництво пропонує Вам за дозвіл умістити вищеречені твори в «Раді», як вона вже надрукується, поступить в продажу, то по мірі продажі виплачувати Вам по 30 карбованців за аркуш»³⁷.

Після заборони твору несподівано виникли якісь труднощі з його поверненням авторові, у зв'язку з чим посилилися певні непорозуміння між Кулішем і видавцями «Ради». Про це довідуємося з листа Куліша до М. Стороженка від 18 лютого 1885 р.: «<...> на печатный зов Старицкого послал ему из Вены кипу рукописей. Он выбрал из них три стихотворения, и те испортил своими поправками, ссылаясь на цензуру <...>. Наконец «Рада» переходит к Лысенку. Я прошу его возвратить мне его рукописи (из них «Воскресение Рутского и Кунцевича» существует в единственном экземпляре). Он присылает мне через магазин Корейво ненужного «Байду», прочие покрывает гробовым молчанием»³⁸. До цього листа Стороженко подав коментар: «Побачивши М.В. Лисенка, я прохав його вдовольнити Куліша, але потім якось й не довелося його спитати, чи він справдив свою обіцянку, аж покіль Куліш повідомив мене, що вже одібрав свого рукопису»³⁹.

У 1885–1886 рр. Куліш надіслав автограф твору своєму приятелеві, етнографу і редактору «Екатеринославського листка», Петрові Зуйченку (скоріше для ознайомлення, ніж для публікації). 1886 р. той раптово помер і дружина небіжчика – Катерина повернула рукопис, про що сповістила Куліша листом від 23 березня 1887 р.: «Посылаю Вам согласно Вашему желанию рукопись «Воскресение Рутского»»⁴⁰.

---

³⁷ Лисенко М. В. Листи / Упор. та комент. О. Лисенка. – К., 1964. – С. 147.

³⁸ Стороженко М. До біографії П. Куліша: 2. Листи Куліша до М.В. Стороженка (80–ті рр. XIX ст.) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 212. У наступному листі від 24 лютого Куліш знову писав Стороженкові про цей твір: «Очень буду благодарен за истребование моих рукописей. Они (кроме «Воскресения Кунцевича и Рутского»), пожалуй, и не нужны мне, но досадно видеть подобное безобразие в земляках <...>» (Там само. – С. 213).

³⁹ Там само. – С. 212.

⁴⁰ Чернігівський літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського. – А–5710.

Останню згадку про український оригінал брошури маємо в листі Куліша до князя М. Шаховського. Пишучи, що “против зловерной папской энциклики протестовал я в 1882 году немецкою брошурою «Auferstehung des Rutski und Kuncewitch in Galizien» [Куліш, забувши назву німецької брошури, подав назву української, переклавши її німецькою мовою. – О. Ф.]”, письменник далі переповів про відмову книгопродавця Герарда в Лейпцигу надрукувати український варіант твору через те, що його було конфісковано. Насамкінець зазначив: “Этот курьез хваленого свободомыслия немецкого посылаю Вам на некоторое время. Желал бы я, чтобы его прочел кто-нибудь из моих земляков, способный судить, до какой степени малорусский язык, испробованный мною на Библии, Шекспире, Байроне, Гете, Шиллере, Гейне, способен вести прю с римскими клерикалами”⁴¹. Так губиться текст українського оригіналу Кулішевої брошури, і на сьогодні залишається невідомим місце його знаходження⁴². Можливо, у “Пушкінському домі” в Петербурзі, де зберігається архів кн. Шаховського, і буде знайдено рукопис цього твору Куліша.

Необхідно відзначити одну рецензійну оцінку на брошуру «Vergewaltigung der Basilianer...» (єдину відому на сьогодні), вміщену у «Вестнике Европы» як редакційний додаток до негативної рецензії М. Костомарова на Кулішеву «Крашанку...». Подавши велику цитату початку і закінчення брошури, переповівши її зміст, автор рецензії наголосив, що в “новой книжке г. Кулиша можно встретить опять некоторые отголоски «Воссоединения Руси» и «Крашанки»”. У цілому же брошуру було сприйнято позитивно⁴³.

2

Дивовижна наполегливість Куліша, яку він виявляв, щоб опублікувати україномовну редакцію сконфіскованої брошури, актуальність якої, як публіцистичної, поволі втрачалася, пояснюється насамперед

---

⁴¹ Шаховской Н. Памяти П.А. Кулиша // Русское обозрение. – 1897. – Т. 44. – № 3. – С. 212. Лист не датовано, але з контексту видно, що Куліш написав його 1893 р.

⁴² У НБУВ знаходиться рукописна копія брошури «Vergewaltigung der Basilianer...» та її переклад російською мовою (Ф. 1. – Од. зб. 28450. – 85 арк.).

⁴³ Вестник Европы. – 1882. – Т. 4. – Авг. – С. 748–750.

тим, що книжка містила не лише протест і негацію, – нею на матеріалі історичних подій XVII ст. Куліш маніфестував свої світоглядні гуманістичні погляди, які все більше окреслювалися під впливом праць Ренана і Дрепера. З цієї точки зору вона була суголосною з поемами «Магомет і Хадиза» та «Маруся Богуславка», також написаними у Відні 1882 р. (друга – частково). Це підкреслив ще В. Щурат, пишучи про її спорідненість з поемами: “В ній повно висловів у зв’язку з думкою, що релігія і любов не зносять насильства”⁴⁴. Шукання правди, боротьба з конфесійними чварами, визнання релігії любові та милосердя єдиною правдивою релігією – ось риси, якими об’єднуються означені твори в одну ідеологічну сув’язь. Сам Куліш резюмував у брошурі: “Die wilde Kraft ruft eine wilde Kraft, die Finsterniß eine Finsterniß, ebenso wie die Liebe nur Liebe erzeugt und die Wissenschaft neues Wissen fördert”⁴⁵. Цими міркуваннями Куліш закінчує брошуру, і вони перекликаються з епіграфом до неї, якого він взяв із Ренана: “Un secret instinct nous á être avec ceux, qui sont persécutés. Quiconque s’ imagine arrêter un mouvement relogieux ou social par des mesures coercitives fait donc preuve d’ une complete ignorance du coeur humain, et témoigne qu’ il ne connait pas les vrais moyens d’ action de la politique”⁴⁶.

Ці думки, генезу яких треба шукати в ідеології Куліша-братчика, були певною мірою властиві йому ще в пору написання тритомної «Истории воссоединения Руси». Важливий аспект “історіософічності” цієї монографії, що значно послаблений в наступній великій історичній праці Куліша – «Отпадение Малороссии от Польши»: пишучи про релігійно-соціальні катаклізми початку XVII ст., котрі збурили Річ Посполиту внаслідок упровадження унії, і розглядаючи діяльність православних та греко-католиків, Куліш відзначив, що представники обох цих конфесій однаковою мірою в своїх діях керувалися не так правдивою новозавітною релігійністю, і не стільки розсудливістю й політичною далекоглядністю, як прагненням задовольнити власні

⁴⁴ Щурат В. Філософічна основа творчості П.Куліша. – Львів, 1922. – С. 57.

⁴⁵ Kulisch P.A. Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten. – Wien, 1882. – S. 19. “Дика сила викликає тільки дику силу, темрява – темряву, так само як любов породжує тільки любов, і наука сприяє новому знанню”.

⁴⁶ Kulisch P.A. Vergewaltigung der Basilianer... – S. 3. “Неусвідомлений інстинкт притягує нас на бік гнаних. Хто уявляє, що зупинить релігійний та соціальний рух насильницькими засобами, доводить повне незнання людської душі й виявляє незнання справжніх рушійних сил у політиці”.

корисливі егоїстичні потреби. У цьому сенсі показовим є ущільнене трактування Куліша свого, розвинутого в монографії, погляду на унію та конфесійні протистояння. Тогочасна українська (М. Костомаров) і російська історіографія, йдучи за російською православною схемою, “объясняет ее [унію. – О. Ф.] религиозностью, с одной стороны, и фанатизмом – с другой, – писал Кулиш у листі до І. Хильчевського від 11 серпня 1874 р. – Отсюда выходит нечто вроде православной иконы, в их сочинении униатской возни: с одной стороны праведники, с другой – грешники. Я же представляю и тех, и других такими грешниками, какие и ныне действуют во имя разных уний. Все объясняю надобностью в деньгах и в удовлетворению самолюбия, а под час и личному мщению. <...> Словом, <...> я веду читателя за кулисы того святочного вертепа, который показывали публике (детски развитой) сочинители истории”⁴⁷. А знярядям боротьби, як правило, ставав натовп (або козаки), який підпорядковувався окремим особистостям і схилився в той чи інший спосіб (проте в результаті несучи “руїну”): “Положение церковных дел зависило от немногих личностей, умевших агитировать простонародную массу в том или в другом направлении”. – І далі констатуюче резюме: “Со стороны православия число таких агитаторов в данный момент истории не увеличивалось, а уменьшалось”⁴⁸. Давши загальну формулу церковно-релігійних (і соціальних) узаємин, Куліш спроектував її на події XVII ст. і акцентував, може, не так на їх історичній зумовленості, як спробував показати з позиції християнського духовного ідеалу “святочний вертеп” пристрастей, в який поринули, викликаючи “руїну”, окремі діячі конфесійних різновидів християнства: православні, латинники, уніати.

Ілюстративним доповненням цих думок Куліша є його тогочасна позитивістська лектура, на яку він часто покликається у своїх листах як на високий авторитет (праці Ренана, Дрепера, Конта, Спенсера) і яка присутня в записних книжках Куліша початку 1880-х рр. Зокрема, під її впливом Кулішеві оцінки історичних подій набувають концептуального характеру, вкладаються в певну схему з наперед заданими координатами. Ось, наприклад, Кулішеві нотатки про обопільну (православних і католиків) релігійну нетерпимість, яка посутньо спричинила соціальний безлад і призвела до державного занепаду:

⁴⁷ Письма П.А. Кулиша к И.Ф. Хильчевскому // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 135. Також див.: *Нахлік С.* Роман «Владимирія» в контексті історіософських шукань П. Куліша // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 112.

⁴⁸ *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 3. – С. 61.

“С обеих сторон была религиозная нетерпимость. Феодосий Печерский писал против *кривой веры* [подкреслення автора. – О. Ф.] то самое, что и латинцы. Kaczała, *Polityka polaków*, с. 8: *Zasada nietolerancyi (rzymskiej) jest: odpuścić bliźniemu wszystkie jego winy, ale nigdy tej winy, gdyby się poważył wyznawać krzywą wiarę.* [Таки ж] Слова преп<одобного> Печерского. Древние междуособия Польши были выражением борьбы одного духовенства с другим <...>. Кадлубко, говоря о кровожадности русина, подразумевает борьбу церковей”⁴⁹.

Ці погляди Куліша, як і ті, що він явив у 3-му томі «Истории воссоединения Руси», на конфесійні й, зокрема, унійні процеси цікаві для нас в даному разі тому, що їх історик майже буквально повторив у «Крашанці...», звинувативши ксьондзів-єзуїтів (а з ними – й уніатів) і православних попів у розпалюванні релігійної ворожнечі, котра перекинулася на суспільство й породила міжнаціональні конфлікти і війни. А невдовзі у своїх полемічних брошурах «Воскресіння Рутського...» й «*Vergewaltigung der Basilianer...*» він знову наголосив на руйнівній, як доводив, діяльності Рутського й Кунцевича, себто однієї з “партій”, що було зумовлено завданням брошур: показати, до яких наслідків може призвести діяльність, яка ґрунтується на нетолерантності, насильстві. У них Куліш також залишився вірний своїй концепції, згідно з якою релігійні (і соціальні) заворушення у XVII ст., котрі відлунювалися в XIX ст., були не що інше, як “*Kampf von Finsterniß gegen Finsterniß, von religiösem Fanatismus gegen Fanatismus*”⁵⁰. Тому письменник кидає гострі інвективи не лише, хоча передовсім, у бік римо- і греко-католиків, а й православних (“вовків ув овечих шкірах”, як їх називає у брошурі), указуючи на їх лицемірство й продажність (“*Wer von uns Ukrainzen am Dniepr, der das orthodoxe Pfaffenthum sieht, das sich dem Czarenthum ähnlich verkauft, wie es sich einmal dem Königthum verkaufte, diese Verräther ihrer Nationalität, dieser Unterdrücker einer guten Religiösität und Moral, wer von uns wünschte nicht als Protestant oder auch als Stundist geboren zu werden*”⁵¹) і протестантів (лютеранів і кальвіністів),

⁴⁹ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28442. – Арк. 72.

⁵⁰ *Kulisch P.A. Vergewaltigung der Basilianer...* – S. 12. “Боротьба темряви з темрявою, релігійного фанатизму проти фанатизму”.

⁵¹ Там само. – С. 13. “Хто з нас, наддніпрянських українців, видячи православне попівство, яке продається царату точнісінько так само, як колись уже раз продало себе польській короні, цих зрадників своєї національності, цих руйнівників справжньої релігійності й моралі, хто з нас не шкодував, що не народився протестантом чи бодай штундистом”.

відзначаючи їх жорстокість і обмеженість, коли йдеться про свободу совісті, вільнодумство. Таким чином, хоча автор і акцентував на руйнівній діяльності уніатів – Кунцевича й Рутського, усе-таки подав синтетичний погляд на релігійні сутички. Намагаючись бути неупередженим і виступаючи “Im Namen der Geschichte, im Namen jener Wissenschaft, welche sich die Aufgabe gestellt hat, den Völkern auf ihren Wegen zum besseren Leben voranzuleuchten”⁵², він зробив висновок, що релігійні війни вестимуться доти, “bis die Religion, wie die Liebe, sich von der Knechtschaft der Politik befreit, bis die Trennung zwischen Stät und Kirche erfolgt, bis die Religion anhört, die Nationalität zu bezeichnen”⁵³.

Пишучи про засадничі причини релігійної нетолерантності, жорстокості, насильства, а відтак – міжусобних війн, державного занепаду і національного деградування, яке спіткало українське й польське суспільство, Куліш, згідно зі своїми тогочасними позитивістськими уявленнями, у брошурі назвав одну з них – це знехтування роллю науки в упорядкуванні релігійних і суспільних відносин узагалі. “Verhängnißvoll für das Christentum war jene Zeit, als es sich von der Wissenschaft losgesagt hat. <...> Vom III bis zum XVI Jahrhunderte beschäftigte sich das unglückliche Christentum mit dem Wiederkanen der Bibel und gelangte damit soweit, daß selbst Protestanten von den Protestanten verbrannt wurden”⁵⁴. У цьому він, можна сказати, виявив себе послідовником Дж. Дрепера, який у своєму творі «History of the conflict between religion and science» доводив багатовікову непримиренність християнства з наукою.

За Дрепером, суперечливість між християнством і наукою спричинила до так званої першої, південної, реформації – магометанства, яке виникло під впливом несторіанів⁵⁵. Після виникнення цієї релігії

---

⁵² Там само. – С. 3. “Від імені історії, тієї науки, яка поставила собі завданням бути світочом народам на їхньому шляху до кращого життя”.

⁵³ Там само. – С. 4. “Допоки релігія – як і любов – не звільниться від ярма політики, заки не відбудеться поділ між державою і церквою, поки релігія не перестане бути ознакою національності”.

⁵⁴ Там само. – С. 7. “Фатальним для християнства був той час, коли воно зреклося науки. <...> Від III ст. і аж до XVI ст. нещасне християнство займалося переживанням Біблії і досягло в цьому таких успіхів, що навіть протестанти палили протестантів”. Порівняти також: “In ganz Europa kämpfte man gegen die Wissenschaft, ohne zu ahnen, daß diese allein das sociale Leben des Menschen besser machen kann” (Там само. – С. 6).

⁵⁵ Дрепер Д. Історія боротьби віри з наукою / Пер. М. Павлика. – Вид. 2-е. – Львів, 1904. – С. XIV–XV, 61.

скрізь, де запанували араби, позасновувано школи, колегії, бібліотеки. почалося відновлення науки. Звернення у пошуках правди до арабо-магометанської культури – також одна з прикметних рис Кулішевої творчості 1882 р. Надіславши І. Білозерському свій вірш «Магомет», Куліш у наступному листі від 5 серпня 1882 р. зауважив: “Ті вірші повели мене до написання поеми під назвою «Магомет» [врешті отримала назву «Магомет і Хадиза». – *О. Ф.*] <...> Тут я виявлю, як правда йшла своєю дорогою через Мойсея, Ісуса і Магомета, так само як і досі йде, борючись із кривдою через усіх Ренанів і Дреперів”⁵⁶. У поемі Куліш послідовно провів концепцію релігії “чистої любові”, над якою “поглумилася” в Римській імперії “рука попів лихая”, але яку підніс Нестор, а після його мученицької смерті – учні-несторіани, прищепивши їй пагони Магометові. Ця поема і особливо «Маруся Богуславка» має виразне антиклерикальне, протидеспотичне, протинасильницьке спрямування, що в цілому споріднює її з брошурою «Vergewaltigung der Basilianer...». Недарма Куліш писав у “бібліографічній нотатці”, якою мав намір супроводити «Магомета і Хадизу», що в поемі “автор <...> відпочиватиме духом од польсько-єзуїтського, москов-російського і нашого козако-укр<аїнського> фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові”⁵⁷. Для Куліша “туркофільство” і симпатії до ісламу, якими пройняті ці поеми (принаймні так вони сприймалися сучасниками автора) – лише зручна форма, в якій він явив свої тогочасні провідні думки-ідеї: релігійна толеранція як антитеза фанатизму і обмеженості; релігія любові як антитеза грубої сили, породженої фанатизмом; вищість жіночого первня, якому ця релігія любові іманентна від природи; і, врешті, культурництво взагалі як антитеза руїництва.

Цікаво, що Дрепер на противагу римо-католицькій церкві наївно зідеалізував православну, пишучи, що остання ніколи не виступала ворожо проти поступу знання, “дивилася на правду з пошаною, хоть би звідки вона йшла”⁵⁸. Після подій 1882 р., повернувшись у Росію,

---

⁵⁶ НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28960. Варто підкреслити ще одну паралель між Дрепером і його твором «History of the conflict...» та Кулішевою поемою: початок поеми – “Замість переднього слова про Магомета” – є поетичним переспівом уривка про вірність Магомета Хадизі, якого Куліш узяв собі за епіграф: із Дрепера (*Дрепер Д.* Історія боротьби віри з наукою. – С. 58).

⁵⁷ *Лотоцький О. П. О.* Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 7.

⁵⁸ *Дрепер Д.* Історія боротьби віри з наукою. – С. XII.

Куліш наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр., за слушним спостереженням Є. Нахліка, навертається до лона православ'я “після залицянь до євро-американської “вільноширокої науки” та мусульманської культури”, після захоплення природною релігією⁵⁹. Свідченням, а почасти навіть і маніфестом цього “навернення” став його роман «Владимирия», “архітенденційна історична повість”, як визнав сам автор⁶⁰.

Окремо належить згадати про історичні джерела брошури. Йдеться передовсім про лист Л. Сапіги (впливового державного діяча Речі Посполитої, який від 1588 р. до своєї смерті (1632 р.) посідав посаду Великого канцлера Литовського, будучи таким чином понад півстоліття співтворцем зовнішньої політики держави) до Й. Кунцевича від 13 березня 1622 р., якого розлого цитує Куліш на підтвердження своїх міркувань. Листа було написано з приводу посилення релігійних заворушень у Білорусії⁶¹, і, на перший погляд, він справляє враження першорядного документа для характеристики конфесійних стосунків у державі, а також настроїв певної частини урядовців. Однак стиль і характер листа вповні можна збагнути лише після уважного вивчення сукупності дотичних документів доби. Зокрема, треба пам'ятати, що Л. Сапіга сам був активним учасником унійних процесів у Речі Посполитій, брав участь у Берестейському соборі як представник короля Жигмонда й майже до 1621 р. підтримував діяльність уніатів. Політична криза Польщі, вага і тиск козащини, очолюваної Сагайдачним, релігійні сутички в Білорусії вплинули на канцлера, і той узяв на себе роль миротворця. Взагалі було два листи Сапіги Кунцевичу, і два листи останнього у відповідь, написані між груднем 1621 р. і квітнем

---

⁵⁹ *Нахлік Є.* Роман «Владимирия» в контексті історіософських шукань П. Куліша. – С. 127.

⁶⁰ *Лотоцький О. П. О.* Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 9.

⁶¹ Куліш помилково вважав, що лист Сапіги написано з приводу діяльності комісії, призначеної для розгляду умови Сагайдачного, згідно з якою гетьман брався схилити козаків до походу на Османа II у разі підтвердження Й. Борецького та його архиереїв у своїх спархіях (*Куліш П.* История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 56). Насправді Сагайдачний відбув посольство у короля, заручившись його усною обіцянкою покращити релігійні справи православних у державі; тим часом козацьке військо, незважаючи на результати переговорів, приєдналося до польсько-шляхетського війська для участі в Хотинській битві (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. – С. 465–469).

1622 р.⁶² Куліш принаймні ще двічі навів текст даного листа Сапіги, подавши найповнішу редакцію у своїй «Истории воссоединения Руси»⁶³, але не згадуючи про стримані й резонні відповіді Кунцевича, – вони історикові, мабуть, були невідомі.

3

Щоб до кінця збагнути зміст і призначення брошури «Vergewaltigung der Basilianer...», урешті, слушність виголошених у ній думок важливо хоча б коротко розглянути її не лише в контексті Кулішевої творчості, а й церковно-суспільної ситуації, яка виникла в краї у зв'язку із запровадженням реформи, яка, у свою чергу, була складовою великих змін в галицько-українській греко-католицькій церкві, що навіть призвели до зміщення митрополита Й. Сембратовича та його найближчого оточення і призначення нового митрополита С. Сембратовича⁶⁴.

---

⁶² Листи було написано польською мовою і перекладено на латину. Лист Й. Кунцевича з Полоцька від 21 січня 1622 р., на який Сапіга відповів 17 березня, див.: *Герич Ю.* Огляд богословсько-літературної діяльності Йосафата Кунцевича. – Торонто, 1960. – С. 26–28. Повний текст листа Сапіги латинською, а також бібліографію його публікації польською і російською мовами див.: *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Romana Beatificationis et Canonizationis.* – Romae, 1952. – Vol. 1: 1623–1628. – P. 246–255. Також див. бібліографічну нотатку М. Грушевського (Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 501, прим. 1). Аналіз цього листування див. у кн.: *Соловій М., Великий А.* Святий Йосафат Кунцевич: Його життя і доба. – Торонто, 1967. – С. 267–280. (Розділ “Державна і церковна політика: Лев Сапіга і Йосафат (1622)”.)

⁶³ *Куліш П.* История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 57–59. По суті, фрагмент листа Сапіги, опублікований в «Истории...», є тотожним уривкові, якого автор опублікував у своїй німецькій брошурі. Проте в тій-таки «Истории...» Куліш подав й інші уступи цього листа, які в цілому розширюють його зміст. Той самий уривок листа Куліш навів і в іншій своїй історичній праці, як видається, неопублікованій, – «Из истории Западно-Русской церкви: Два отступника – Кунцевич и Смотрицкий» (НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 28449. – Арк. 58–61 зв. – Копія).

⁶⁴ Докладно про реформу див.: *Каровець М.* Велика реформа Чину св. Василя Великого в 1882 р. – Львів, 1933. – Т. 1. – 225 с.; Т. 2. – 204 с.; 1936. – Т. 3. – 516 с.; 1938. – Т. 4. – 499 с.; *Патрило І.* Нарис історії Василіянського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 319–343; *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану Василіянського чину XVII–XX ст. – Рим, 1979. – С. 62–65. *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. – London, [1999]. – P. 79–84. *Хилка І.* «Апологія» Михайла Малиновського: До історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 р. і характеристики поглядів “святоюрців” // *Записки НТШ.* – Львів, 1993. – Т. 225: *Праці історично-філологічної секції.* – С. 365–375.

Справу реформи прискішив перехід села Гнилички Збараського повіту на православну віру, а також проправославна агітація о. Наумовича та інших священників-москвофілів, яка в церкві не знаходила належної протидії.

Реформу ініціював сам протоєгумен (настоятель) василіанського чину в Галичині о. К. Сарницький. Він наприкінці грудня 1881 р. надіслав папі листа з обґрунтуванням необхідності реформи (жалюгідний стан ордену, який не здатний протидіяти православної пропаганді, поширювати в народі католицького духу, недостатність духовної освіти монахів тощо) й своїми пропозиціями щодо її проведення⁶⁵. За Сарницьким, реформа мала стосуватися насамперед новіціату, керівництво яким пропонувалося віддати в руки оо. з товариства Ісусового (єзуїтів), що мали багатовіковий досвід виховання; задля цієї справи планувалося доручити їм тимчасово користуватися одним із василіанських монастирів, де можна було б запровадити такий новіціат. Інша важлива пропозиція Сарницького стосувалася реформи керівництва чином, згідно з якою потрібно було вивести орден з-під юрисдикції митрополії (одна з причин занепаду чину, оскільки організація й внутрішнє життя монахів має принципові особливості, на що не повинно впливати світське духовенство) і взалежнити його лише безпосередньо від Риму. Обидві пропозиції лягли в основу майбутньої реформи. Лист Сарницького до папи у часі майже співпав із приїздом Куліша до Львова.

Протягом кількох місяців у Римі це питання активно обговорювалося, і вже в середині квітня папський нунцій у Відні Ванутеллі повідомив прем'єр-міністра австро-угорського уряду графа Таафе про заплановану реформу ЧСВВ в Галичині⁶⁶, і 18 квітня міністр віросповідань і просвіти Айбельсфельд звернувся до намісника Галичини графа А. Потоцького, щоб той, порозумівшись із єпископами, подав план проведення реформи в краї, у зв'язку з чим у президії намісництва 29 квітня було проведено таємну нараду за участю найвищих ієрархів греко-католицької церкви⁶⁷. Таким чином інформація про реформу ЧСВВ, яка незабаром мала відбутися, надійшла до урядових і церковних кіл у Галичині лише в другій половині квітня. Як уже згадувалося, Куліш ще від першої половини березня вів переговори з

⁶⁵ Каровець М. Велика реформа... – Т. 1. – С. 48–55.

⁶⁶ Там само. – С. 219–222.

⁶⁷ Там само. – Т. 2. – С. 42–51.

польськими магнатами-меценатами, а в перших числах квітня видав свою «Крашанку...». Тому малоімовірно, що його хотіли використати в “закулісній” грі, як він нарікав, щоб, залучивши на свій бік, у той же час здійснювати “антиукраїнську” акцію шляхом латинізації і спольщення русинського духовенства.

Досягши взаєморозуміння з урядовцями імперії, папа Лев XIII 12 травня видав буллу «*Singulare preasidium*» – «Апостольський лист про реформу чину св. Василя В. рутенської [української. – О. Ф.] нації в Галичині». Отже, головні постулати цієї булли, на яку так пристрасно відреагував Куліш:

У преамбулі охарактеризовано значення монашого чину св. Василя Великого, який після занепаду за часів Фотієвого розбрату відродився старанням Йосафата Кунцевича у XVII ст. “<...> Русини скоро відчували поміч ожившого чину. Бо головним завданням його членів було удержати зв’язь русинів з римською церквою, виховувати народ, працювати над освітою молоді, виконувати парохіальні чинності, вкінці сповняти всі обов’язки, що відносяться до облагороджування душ”. Останніми десятиліттями місіонерська діяльність василіан зійшла нанівець, і реформа саме була покликана для відновлення чину. “А під тим оглядом нічого більше не бажаємо, як щоби вони [монахи. – О. Ф.] старалися наслідувати самого св. Йосафата, свого другого батька, і доступити його високої святості”. (На цей заклик папи посилається Куліш на початку брошури, і далі задається ціллю дати нарис діяльності Кунцевича і Рутського, який, на його думку, далекий від ідеалу “християнської любові”.) У справах реформи: новіціат (єдиний на всю Галичину) запроваджено в Добромильському монастирі під проводом єзуїтів, а монастирська церква, майно й угіддя передано колегії новиків. Монастир *тимчасово* доручено управляти єзуїтам (але василіани зберігали право власності на нього – цей істотний нюанс критики реформи, у т.ч. і Куліш, не “помічали”) “на так довго, доки з самого Василіанського чину не вийдуть мужі, котрими Апостольська столиця уважатиме за відповідне передати управу [і новіціат. – О. Ф.] Добромильського монастиря”. Зреформований орден виймався з-під юрисдикції митрополита і єпископів, а право призначати протоігумена надавалося св. Конгрегації у справах поширення віри в Римі⁶⁸. Унаслідок реформи, таким

---

⁶⁸ Там само. – С. 154–159.

чином, утворилися дві галузки василіанського ордену: т. зв. “старі” й “нові” висиліани, перші з яких поступово сходили з історичної арени (останній “старий” василіанин помер 1920 р.).

Булла викликала в галицько-українському суспільстві нерозуміння, відтак одностайну, за невеликим винятком, гостру негативну реакцію. “Проти реформи стануло майже все наше духовенство, яке підносило в часописах бунт проти Риму, – змальовував у загальних рисах ситуацію в краї історик реформи М. Каровець. – Навіть василіани зачали протестувати проти реформи о. Сарницького. Піднесли небувалий крик часописи «Діло», «Слово», органи народовців і москвофілів, та другі, як «Батьківщина» і «Зеркало». Загомоніли віча, втягнено до боротьби проти реформи навіть широкі маси селян. Священники на соборчиках ухвалювали протести і вносили їх до самого папи, а василіани – до намісництва і міністерства. Крім того, депутація русинів-українців ходила зі скаргою до австрійського міністерства і до самого цісаря і вносила меморіали”⁶⁹. І народовці, і москвофіли, і переважна частина святоюрців, і навіть радикали – попервах усі зійшлися в одному таборі противників реформи. “Безподобні річі діються тепер в Галичині! Де мені в голову могла прийти гадка, що я буду симпатизувати з василіанами! А от – симпатизую! Просто лиш в воду ся кидати”, – прикметна оцінка подій одного з чільних “драгоманівців” О. Терлецького в листі до свого наставника⁷⁰. Сумарно всі протести можна звести до кількох пунктів: езуїти молодих василіан златинізують, відвернуть від своєї церкви і народності.

Одним із перших інформацію про реформу подала «Gazeta Narodowa» (№ 114, 12 травня), відтак ця звістка обійшла майже всю польську⁷¹ й галицько-українську пресу⁷², але сама папська булла з’явилася на сторінках світської періодики лише в 20-х числах травня (нагадаю, що в тих же числах Куліш виїхав зі Львова до Відня, і в дорозі йому потрапила до рук «Gazeta Krakowska» з текстом булли)⁷³. У польській

⁶⁹ Там само. – Т. 1. – С. 45.

⁷⁰ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні... – С. 282. Лист від 20 червня 1882 р.

⁷¹ «Kurjer Poznański» (№ 109, 13 травня), «Dziennik Polski» (№ 112, 14 травня), «Przegląd Lwowski» (15 травня) та ін.

⁷² «Слово» (№ 48, 16 травня), «Батьківщина» (№ 10, 16 травня; № 11, 1 червня; № 13, 1 липня), «Діло» та ін.

⁷³ «Kurjer Poznański» (№ 114, 20 травня; № 115, 21 травня), «Gazeta Lwowska» (№ 116, 22 травня), «Przegląd Kościelny» (№ 17, 25 травня), «Przegląd Lwowski» (№ 11, 1 червня) і т.д.

пресі переважно вітали реформу, але ці “вітання” нерідко супроводжувалися випадками проти української греко-католицької церкви (мовляв, вона сама не спроможна подолати кризовий стан в ордені, й для цього прикликалися єзуїти, читай поляки), звинуваченнями в толеруванні москвофільства серед частини священників. Останнє питання було актуальним з огляду на гучний процес про державну зраду, що тривав від початку року над групою галицьких і угорських русинів-москвофілів, яким інкриміновано проросійську пропаганду (відомий під назвою “процес Ольги Грабарь”). У зв’язку з ним в Австро-Угорщині прокотилася хвиля обшуків багатьох відомих діячів-українців (до речі, також І. Пулюя⁷⁴), посилювався таємний нагляд за окремими особами, особливо громадянами Росії та емігрантами (можливо, і за Кулішем) і пресою, внаслідок чого чимало номерів галицько-української періодики було конфісковано частково або повністю, вживалося заходів на рівні Міністерства внутрішніх справ для протидіяння російській розвідці⁷⁵. У цілому суспільна ситуація в краї була напружена, і реакція частини поляків на галицько-українські справи, у т. ч. реформу, великою мірою “провокувала” упереджене ставлення самих галицьких русинів і до реформи, і до поляків.

Куліш цілком мав підстави остерігатися, що в Галичині конфронтація між поляками й українцями сягне апогею, ввергаючи країну в хаос подій на кшталт XVII ст., проти чого він виступав усім своїм єством. Наприклад, одна зі статей в «Батьківщині», яка могла потрапити на очі Куліша, завершувалася грізною пересторогою: “Ми нині підносимо свій голос і перестерігаємо, щоб тії, що нам нині єзуїтів насилають, колись того не пожалували. Та ж і в минулих часах ані для римської церкви, ані для Польщі вкінці не вийшов хосен з єзуїтів”⁷⁶. Одинокий голос проти реформи, висловлений у підписному листі з табору поляків, наголошуючи на погіршення взаємин між обома народами внаслідок участі в реформі єзуїтів, також попереджав про неминуче “rozjätrenie” в українському суспільстві, а відтак конфронтацію, що може призвести до серйозніших наслідків: “Ponieważ

---

⁷⁴ Пулюй І. Кулішева дума «Курка з курчатами» // Шляхи. – 1917. – Трав.– Серп. – С. 312.

⁷⁵ Див.: Боляновський А. Діяльність австрійської контрозвідки в Галичині проти російської розвідки (1878–1913) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 119.

⁷⁶ Єзуїти на Русі // Батьківщина. – 1882. – № 11. – 1 черв.

celem każdego państwa <...> jest dobro i rozwój jego ludów w duchu postępowym <...>, ponieważ dobro ludów, szczepów i społeczeństw należących do jednego organizmu państwowego zawisło głównie od zgodnego ich z sobą pożycia i harmonijnych stosunków międzynarodowych <...>, dla tego ośmielamy zwrócić uwagę <...> na okoliczność, która może zarzewie niezgody <...> istnującej pomiędzy obu narodowościami nie tylko rozdmuchać w płomień, ale do groźniejszych doprowadzić następstw <...>”⁷⁷.

Красномовною ілюстрацією ставлення духовенства до реформи був різкий протест, якого висловив Буцацький монастир василіан, один із найбільших у Галицькій провінції. Цей протест, що його підписали василіани багатьох інших монастирів, скерований до світської влади, набув гучного розголосу; про нього писала ледь не вся галицька преса. Прикметно, що говорячи про неправомірність передачі майна василіан езуїтам й мотивуючи пункти протесту, буцацькі монахи кваліфікували реформу таким же самим сильно конотованим словом, як і в назві своєї статті П. Куліш – “Vergewaltigung” (наруга, згвалтування)⁷⁸.

Одначе було і чимало українців, як правило тих, котрих іменували “gente Rutheni, natione Poloni”, що вітали реформу, як, наприклад, посол сейму від львівського округу Мерунович, який випустив польською й українською мовою брошуру «До русинів галицьких, вірних своєї церкви і народові» з підписами кількох греко-католицьких священиків і суспільних діячів. Церковна влада в особі її митрополита та перемишльського єпископа також видала декілька пастирських листів, аби пояснити сенс реформи, показати її позитивні сторони, прикликати до послуху, злагіднити суперечки.

Добромильська реформа ЧСВВ, хоча відбувалася в суспільстві болісно й попервах з великою обструкцією до неї і національно-свідомих світських кіл, і значної частини духовенства, усе-таки принесла позитивні наслідки: орден було не лише реорганізовано на нових дисциплінарних засадах, а головне – духовно оновлено, завдяки чому для нього наступив новий період піднесення й розвитку після майже столітнього занепаду, починаючи від часів протимонастирських

---

⁷⁷ Sztandar Polski. – 1882. – № 16. – 10 czerw. Видавець – радикальний демократ, симпатик українців Ян Гневош.

⁷⁸ Каровець М. Велика реформа... – Т. 2. – С. 316.

реформ австрійського цісаря Йосипа II. З перспективи сьогодення, оцінюючи наслідки реформи, можна ствердити, що ні її галицькі противники, ні Куліш не мали слушності у своїх побоюваннях (стосовно втрати обрядовості, златищення монахів) і звинуваченнях в її денаціоналізаційній суті, що ґрунтувалося – зрештою, це мало свої історичні підстави – лише на одному упередженому ставленні до єзуїтів-поляків. Однак у той час, очевидно, не виглядало все так просто, як видається тепер, і з погляду тогочасних обставин і суспільно-національних відносин, може це виглядає парадоксально, така критика мала певний сенс, позаяк вона не стільки збурювала українське суспільство, як плекала національний елемент у ньому, і хто зна, чи реформування ордену за її відсутності та одностайної схвальності відбулося б настільки успішно і якісно, що він став одним із першорядних чинників українського національного і водночас християнського вияву свідомості й духовності. Без протидії, можливо, і дія була б недостатньою.